

5 Veber E.A. *Opyt lingvisticheskogo issledovaniya kognitivnogo disonansa v angliskom diplomaticheskom diskurse. Avtoreferat dis. kand. filol. nauk. Irkutsk., 2014: 213s.*

6 Terenti L.M. *Diplomaticheskii diskurs kak osobaia forma politicheskoi komunikatsii // Voprosy kognitivnoi lingvistiki, N 1. Tambov, 2010g. 58-61s.*

МРНТИ 81-139

Кайдарова Г.,¹ Сүлейменова Ж.²

^{1,2} Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ БУЫН КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа

Мақалада қазақ және түркі тілдеріндегі буын категориясының өзекті мәселелерінің бірі - зерттелуі қарастырылады. Қазақ тіл біліміндегі буын мәселесі, негізінен, буынның құрылым түрлері мен олардың дыбыс құрамын анықтау. Буынның тіл құрылымында алатын орны ерекше болғанымен, оның артикуляциялық сипаты аз қарастырылған. Еңбектерде, негізінен, буынның құрылымы мен дыбыс құрамы, буынның акустикалық белгілері сипатталады. Тілдік бірліктің акустикасы мен естілім белгілері – артикуляциядан барып туындайтын қасиеттері. Сондықтан тілдік бірліктердің бірі буын мәселесінің шешімін де артикуляцияда екеніне басты назар аударылу керек. Тіл білімінде буын мәселесі туралы зерттеушілердің пікірі ортақ, бірақ буын шегін анықтауда пікірталастар баршылық. Қазақ тіліндегі буынның фонетика-фонологиялық табиғаты, тілдегі қызметі мен буын жігі мәселелері осы кезеңге дейін жіті қарастырылмай келеді. Мақалада Ә.Жүнісбек, М.Исаев, С.Мырзабеков зерттеулері негізінде буын табиғаты және оның шегара белгілері жайлы басты тұжырымдамаларға талдау жасалды. Қазақ тіліндегі буынның әуез белгісінің туыстас тілдерді (түркі тілдерін) өзара біріктіріп тұратын типологиялық ортақ, ал туыс емес тілдерді өзара ажыратып тұратын типологиялық айырым белгісі мәселесіндегі ғалымдардың пікірлері сараланды.

Түйін сөздер: қазақ, түркі тілдері, буын, үндестік заңы, буын құрылымы, құрамы, акустика, артикуляция

Kaidarova G.,¹ Suleimenova Zh.²

^{1,2} Kazakh National Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan

STUDYING THE CATEGORY OF THE SYLLABLE IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract

The article considers one of the most important issues of vowel harmony of the syllable in the Kazakh and Turkic languages. Actual problems of studying the phonetic structure of the Kazakh language consist mainly in determining the types of syllabic structures and their sound composition. Although the syllable has a special place in the structure of the language, its articulatory nature is poorly understood. Therefore, it should be noted that the solution to the problem of syllables, as one of the language units, lies in the issues of articulation. Researchers have a common opinion about the syllable problem in linguistics, but there is much debate about the definition of syllable types in the Kazakh language. The phonetic and phonological nature of the syllable in the Kazakh language, the function of the syllable in the language and the problems of the syllable have not yet been examined in detail. Based on the research of A. Zhunusbek, M. Isaev, S. Myrzabekov, an analysis of the basic ideas about the nature of the syllable and their limitations is made. The opinions of scientists were studied on the typological common feature of the Kazakh syllable, uniting related languages, and the typological distinctive feature that distinguishes unrelated languages.

Keywords: Kazakh, Turkic languages, syllable, synharmonism, syllable structure, composition, acoustics, articulation

Кайдарова Г.,¹ Сулейменова Ж.²

^{1,2}Казахский национальный женский педагогический университет,
Алматы, Казахстан

ИЗУЧЕНИЕ КАТЕГОРИИ СЛОГА В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В статье рассматривается один из важнейших вопросов сингармонизма слога на казахском и тюркском языках. Актуальные *проблемы* изучения фонетического строя *казахского языка* заключаются в основном в определении типов слоговых структур и их звуковой композиции. Хотя слог имеет особое место в структуре языка, его артикуляционная природа плохо изучена. Работы в основном описывают структуру и звуковой состав слога и акустические особенности слога. Акустика и особенности звучности языковых единиц - это свойства, возникающие в результате артикуляции. Поэтому следует отметить, что решение проблемы слога, как одной из языковых единиц, лежит в вопросах артикуляции. Исследователи имеют общее мнение о проблеме слога в лингвистике, но существует много споров по поводу определения типов слога в казахском языке. Фонетическая и фонологическая природа слога в казахском языке, функция слога в языке и проблемы слога до сих пор подробно не рассматривались. На основе исследований А.Жунусбека, М.Исаева, С.Мырзабекова сделан анализ основных представлений о природе слога и их ограничения. Были изучены мнения ученых относительно типологической общей черты казахского слога, объединяющего родственные языки (тюркские языки), и типологической отличительной черты, которая отличает несвязанные языки.

Ключевые слова: казахский, тюркские языки, слог, закон сингармонизма, структура слога, композиция, акустика, артикуляция

Кіріспе. Қазақ тілінің буын жігіне байланысты Ә.Жүнісбек төмендегідей пікір ұсынады: «Қазақ тіліндегі буын құрылымының талданым нәтижесі буын жігінің неге оңай табылатын себебін көрсетті, оның белгілі бір фонологиялық негізі бар екен. Түркі тілдеріндегі буын жігінің оңай табылатын себебі буын төрт үндесім әуездің бірімен айтылады, сондай-ақ түркі тілдерінде (дәстүрлі фонетикада қалыптасқан көзқарасқа керісінше) буыннан кіші морфема жоқ» [1, 25]. Сонымен, ғалым пікірі бойынша, қазақ тіліндегі буынның басты өзгешелік белгісі оның үндесім тұрқында болып табылады. Басқаша айтқанда, буын құрамындағы дыбыстар өзара белгілі бір әуез арқылы кірігеді, сөйтіп барып, бір буын құрайды. Буын құрап тұрған дыбыстардың арасындағы өзара әуез бірлік – қазақ (түркі) тілдерін өзге тілдерден бөлектеп тұратын ерекше белгі. Осы тұрғыдан қарағанда, қазақ тіліндегі буынның әуез белгісі туыстас тілдерді (түркі тілдерін) өзара біріктіріп тұратын типологиялық ортақ, ал туыс емес тілдерді өзара ажыратып тұратын типологиялық айырым белгі болып шығып отыр.

Әліпби құрамын тиянақтап, таңба үлгілерін кірме әріптерден арылту арқылы қазақ сөзінің буын құрылымын жөнімен жазып, тасымал амалын жөніне салып, ең бастысы, қазақ сөзінің үндесім әуезін бұзбайтын жазылымға тұрақтау керек [2,7].

Сөздердің айтылуында ауа толқыны үзіліп-үзіліп шығады. Осы тұрғысынан Г.К.Кайдарованың зерттеуінде: «Сөзде қанша дауысты дыбыс болса, сонша буын болады, өйткені тек дауысты дыбыс қана буын жасай алады» [3,116].

Әдістеме. М.Исаев қазақ және ағылшын тілдерінің фонетикалық ерекшеліктерін өзара салыстыра келіп, қазақ тілінің өзіндік іргелі белгісі жайлы: «Қазақ тіліндегі дыбыс түрленімі қазақ сөзінің сингармонизм заңдылығынан туындайды. Сингармонизм әуезі (жуан, жіңішке, еріндік, езулік) көрінетін тірек бірлік буын болып табылады» [4, 41] деген пікірге тоқтайды. Ғалым еңбегінің басты ерекшелігі – зерттеу нысаны ретінде жазба мәтінді емес, сөйленім мәтінді алғандығында. Сондықтан зерттеу нәтижелері қазақ тілінің шынайы айтылым тұрқын, жазу ықпалынан бөліп алып, дәл көрсетеді.

Қазақ тіліндегі буын мәселесін сингармонизм тұрғысынан арнайы қарастырған Ж.Нәзбиев болды. Ол: «...сингармонизмнен туындайтын буын сапасының сипаттамасына, яғни бірыңғай әуездің физиологиялық және акустикалық көрінісіне көңіл аударамыз. Басқаша айтқанда, біз буын түрлеріне (ашық, тұйық, бітеу) немесе буын құрамындағы дыбыстардың ассимилятив түрленіміне (қатаңдау, ұяндау ...) емес, буынның артикуляциялық, акустикалық және перцепциялық жалпы сипатына көңіл

бөлеміз» [5, 2]. Бұдан байқайтынымыз, автор буынның фонологиялық бірлік ретіндегі сипаттамаларына баса назар аударады. Автор зерттеуі буынның үндестік белгілерін талдауға арналған.

Қазақ тілінің буын құрылымын талдағанда, евроцентристік бағыт ұстанады, соның нәтижесінде қазақ тілінің дыбыстары *дауысты* (гласный), *үнді* (сонант) және *салдыр* (шумный) болып үшке бөлінеді. Дыбыстардың бұлай жіктелім реті үнді-европа тіл біліміне тән екенін білеміз. Бұл олардың тіліне тән белгі болып табылады. Ал қазақ тілі үшін мұндай жіктелім әдісі жарамайды. Себебі қазақ тілінің морфологиялық құрылысы дауыссыздардың үнді, ұяң және қатаң болып үш топқа жіктелуін қатаң талап етеді (түбір мен қосымшаның арасындағы үндестік байланысты мысалға алсақ та жетеді).

Жалпы, буын мәселесіне келгенде, ғалымдар арасында алшақ пікір жоқ, алайда буын шегін анықтауға келгенде, ортақ пікір табуоңай емес. Өйткені әр тілдің өз заңдылығы бар. Түркі тілдерінде сөз соңына түсетін тұрақты екпін бар деген қағида о бастан қалыптасып қалған. Сондықтан да сөздің шегін сөз соңындағы екпін көрсетеді деп есептеледі. Осы пікір түркі, оның ішінде қазақ тіл білімінде әбден орныққан. Л.Р.Зиндер «Функцию разграничения слов в связной речи часто приписывают связанному ударению. В языках, в которых ударение всегда падает на первый или последний слог слова, можно по месту ударения судить о том, какой слог перед нами – начальный или конечный. Однако этого недостаточно для того, чтобы узнать точную границу, отделяющую данное слово от предшествующего или последующего» [6, 249-250] деген пікір ұсынады. Соңғы кездегі сингармонизм теориясына жүгінетін болсақ, ғалымның пікірін талассыз қабылдауға тура келеді. Оның үстіне қазақ тілінде екпіннің жоқ екенін дәлелденген жай деп есептеу керек.

Сөзді танытатын минималды бірлік – буын. Бір буынды сөздің ішінде дыбыстар (дауыстылар мен дауыссыздар) біркелкі тембрмен айтылады. Буынды құрайтын дыбыстар түрлі тембрмен айтылмайды. Екінші теория бойынша қазақ тілінің дыбыс жүйесі көп өлшемді. Ол өлшемдерге мыналар кіреді: 1) сингармонизм – негізгі просодия; 2) сөз екпіні – жанама просодия; 3) сингармофонемалық құралдар [7,8]. Бұл мәселеден екі нәрсені байқауға болады. Бірінші, буын тарихы өте әріден басталады. Екінші, буын табиғаты жайлы зерттеушілер әзірге бір тоқтамға келе қойған жоқ. Алайда сол теориялардың ішінен ең көп тарағаны қарқын (экспираторная теория), дауыс (сонорлық) және айтылым қуаты (теория мускульного напряжения) теориялары болып отыр. Қарқын теориясын ұстанған зерттеушілер сөйлеу үстіндегі ауа бір қалыпты шықпайды, керісінше, ауа қарқыны бір күшейіп, бір басылып дүркін-дүркін шығады. Бір дүркін шыққан ауа толқыны бір буын болып табылады деп түсіндіреді. Сонда ауаның қарқыны бәсеңдеген сәт буын мен буынның арасындағы шегара болмақшы. Ал дауыс теориясы бойынша, сөйлеу үстіндегі дыбыстарға үн қатысы бірдей болмайды. Бір дыбыс басым дауыспен айтылса, екінші дыбыс, керісінше, бәсең үнмен айтылады. Сөйтіп, басым үнмен айтылған дыбыс қасындағы бәсең дауыспен айтылған дыбысты өзіне бағындырып отырады. Басым дыбыс пен бәсең дыбыс өзара тіркесіп бір буын құрап отырады. Соңғы буынның айтылым қуатына байланысты теория бойынша, бір дыбысты айтқанда, сөйлеу мүшелеріне күш көп түседі, ал енді бір дыбыстарды айтқанда, керісінше, сөйлеу мүшелері босаң қатысады. Ендеше сөйлеу мүшелеріне көп күш түсіп жасалған дыбыс босаң айтылған дыбысты өзіне тартып, буын құрап отырады. Сонымен, бір ғана буын құбылысын үш теория үш түрлі анықтап отыр.

Қазақ тілі білімінде бұл теориялар арнайы сөз болмаған. Сөйтіп, қазақ тіліндегі буынның тілдік және физиологиялық табиғатының әзірге басы толық ашылмаған. Лингвистикалық анықтамалар тек буынның дыбыс құрылымы мен оның түрлерін ғана анықтап беріп отыр.

Нәтиже. Жалпы, лингвистикадағы буын теориясы тұрғысынан қарасақ, буынның тілдік табиғаты аса күрделі құбылыстардың бірі болып табылады екен. Ендеше қазақ тіліндегі буын құбылысының артикуляциялық және акустикалық табиғатын ашу, ең бастысы, қазақ тіліндегі буынды буын етіп тұрған лингвистикалық пәрмен не деген сұраққа жауап беру керек тәрізді. Басқаша айтқанда, қазақ тіліндегі буынның дыбыс құрамы мен оның шегарасының фонетикалық сипаты мен көрінісінің басын ашып алу керек.

Түркі лингвистикасындағы буынға көзқарасты Н.А.Баскаков былай деп баяндайды: «Түркі тілдеріндегі фраза, сөйлем, сөз тіркесі және жеке сөздің құрылымы буынның қарқынды (экспираторлық) жасалымын дәлелдейді. Түркі буынының өзінің дыбыс құрамы мен буын жігіне қатысты өзіндік ерекшеліктері болумен қатар, өзге тілдермен үйлесіп жататын ортақ белгілері де жоқ емес» [8, 176].

А.Байтұрсынұлы сөйлеу мен сөйлем, сөйлем мен сөз, сөз бен буын, буын мен дыбыс желісін бір-бірінен туындатып, арасын үзбей өзара байланыстырып қарайды. Сөздерді буынға бөлудің жолын

қарастыра келіп: "Буыншы әріп басқалардың ортасында қамауда тұрса, ол буынға "бітеу" деп ат қойындар; буын аяғы буыншы әріпке тірелсе, ол буынға "ашық" деп ат қойындар; буын буыншыдан басқа әріпке тірелсе, ол буынға "тұйық" деп ат қойындар",- деп буын түрлерін саралап береді [9, 344-345]. Мұндағы –"буыншы" әріптеріміз дауысты дыбыстар. Буын құраудағы дауысты әріптердің мәнін "әлгі әріптер кіріспейтін буын" болмайды деп көрсетеді. "Буындардың бір әріптілерін бір бөлек, екі әріптілерін бір бөлек, үш әріптілерін бір бөлек, төрт әріптілерін бір бөлек шығарып жазындар" (деген тапсырма жаттығуынан А.Байтұрсынұлының буынның дыбыс құрамын да анықтап кеткенін көруге болады [7, 344]. Сөйтіп, осы күнгі қазақ тілінде тек дауыстылардың ғана буын құрай алатындығы, буын түрлері, олардың дауысты-дауыссызға қатысты дыбыс құрамы мен буын аттары жайлы алғашқы мәліметтің бастау көзі болып отыр.

Буын мәселесіне арналған келесі лингвистикалық еңбектер А.Байтұрсынұлының ережелерін негізге алып отырады. Айырмашылық тек буын түрлері мен олардың атауларына қатысты болып келеді. Қ.Жұбанов буынның дыбыс құрамына қарай алты түрін көрсеткен [8, 361]. "Фонациялық ауаның қарқынымен кілт үзіліп шыққан бір немесе бірнеше дыбыс тобын буын дейміз. Демек, буын экспирация арқылы (өкпедегі ауаны сыртқа шығару арқылы) жасалады", - дей келіп, осы үрдісті І.Кеңесбаев та ұстанады, буын түрлерін ашық, тұйық және бітеу деп бөліп, олардың алты түрлі дыбыс құрамын көрсетеді [10, 260-261]. Буын сипатын, түрлерін, жігін, дыбыс құрамын кеңінен талдаған С.Мырзабеков: "Буын - ... ауаның кілт үзілуінің не кедергіге ұшырауының нәтижесінде пайда болатын жеке (дауысты) дыбыс, не дыбыстар (дауысты, дауыссыз) тобы", -деген анықтама береді [11, 101]. Ал буын түрлерін "Құрамындағы дауысты және дауыссыз дыбыстардың орын тәртібіне қарай қазіргі қазақ тіліндегі буынның екі түрі бар: ашық буын және тұйық буын. Бұлай бөлу буынның теориялық та, практикалық та мәніне сай келеді және есте сақтауға ыңғайлы", -деп көрсетеді [11, 103]. Буын түрлері мен оның дыбыс құрамының осы іспеттес анықтамасы қазақ тілі оқулықтарында ең кең тараған сипаттамасы болып табылады. Ал буынның "Слог – наименьшая, фонологически значимая единица, участвующая в словоразличении, в смысловом различении. Слог является одной из важнейших единиц звукового строя языка. Изучение структуры слога выявляет основные фонетические закономерности языка",- деген жалпы теориялық анықтамасын академиялық еңбектерден кездестіреміз [10, 176]. Сонымен, буын түрлерінің жіктелімі мен дыбыс құрамына қатысты пікірдің қазақ лингвистикасында бірыңғай екенін байқауға болады.

Қазақ тіліндегі буын қондырғы (инструментал) әдісімен де зерттелген. Буынның, оның құрамындағы дыбыстардың сандық-сапалық нәтижелері буын жігін ажыратудың акустикалық көрсеткіштері бола алатындығы дәлелденген. Буын құбылысын сингармонизммен тікелей байланыстыра отырып, Ә.Жүнісбек:«Қазақ тіліндегі дыбыс түрленімі қазақ сөзінің сингармонизм заңдылығынан туындайды. Сингармонизм әуезі (жуан, жіңішке, еріндік, езулік) көрінетін тірек бірлік буын болып табылады»,-деп, теориялық қорытынды жасайды. Қазақ тіліндегі буын орфоэпиясын (айтылымын) сөз еткенде, осы теориялық қисын басшылыққа алынады. Буын құрамындағы дыбыстар белгілі бір қатаң жүйеге бағынып барып басы бірігетін болса, онда оның артикуляциялық негіздемесі болу керек. Артикуляциялық негіздің акустикалық (естілім) нәтижесі болады. Қазіргі кездегі қондырғы құралдар мен компьютерлік программалар буын және оның құрамындағы дыбыстар тіркесінің акустикасын көрнекі суреттеп бере алады. Ендеше буынның басынан аяғына дейінгі, яғни өне бойындағы дыбыстар тізбегінің суретін алып, буын орфоэпиясының артикуляциялық және акустикалық көрінісін байқап-бақылауға болады деп болжам жасауға болады.

Қазақ тіліндегі буын түрлерінің, әсіресе, олардың дауысты немесе дауыссыз дыбысқа бітуінің морфологиялық деңгейге тікелей қатысы бар екендігі белгілі. Себебі келесі жалғанар қосымша дауыстыға басталады ма, әлде, дауыссызға басталады ма, ол алдыңғы буынның соңғы дыбысына тікелей байланысты кездері болады. Сонымен қатар алдыңғы буынның соңғы дыбысы мен соңғы буынның бастапқы дыбысының арасында да дауыс қатысына тікелей байланысты тұстары бар: буынның дауысты, қатаң, ұяң немесе үнді дыбысқа бітуіне қарай қосымшаның бастапқы дыбысы құбылып отырады. Осы заңдылықтар қазақ тілі үшін өте маңызды болып табылады. Ендеше қазақ тілінің буын жүйесін буын түрлері мен оның дыбыс құрамын дауысты-дауыссыз тұрғысынан ғана жіктеп қойған жеткіліксіз болады екен. Мұндай жіктелім тасымал талабына сай келіп, тасымал ережелерін ғана құрастыруға ғана жарайды. Лексика (сөз) деңгейінде кемістігі жоқ талдау морфология (қосымша) деңгейінде жарамай қалып жатыр. Лексикалық деңгейде буын түрлері мен оның дыбыс құрамы үшін түбір сөздің де, туынды сөздің де мәртебесі бірдей: *бақ* та - бір сөз, *бақташы* да - бір сөз. Екі жағдайда да *бақ* - бітеу буын, ал *та* – ашық буын. Осы жіктелім тасымал

үшін жеткілікті. Ал морфологиялық деңгей үшін: *бақ* бірлігінің бітеу буын екендігі жеткіліксіз, оның қатаң дауыссызға аяқталып отырғанын қоса ескеру керек. Ендеше, *та* ашық буыны, біріншіден, дауысты дыбыстан бастала алмайды, егер дауысты дыбыстан басталатын болса, онда *бақ* бірлігі бітеу буын бола алмайды. Екіншіден, ол тек дауыссыз дыбыстан басталады, оның үстіне бастапқы дыбыс тек қатаң дыбыс болу керек. Бастапқы дыбыс қатаң дауыссыз болмаса, *бақ* пен *та* тіркесе алмайды. Сондықтан буын құбылысының өзін екі деңгей тұрғысынан қарастырған жөн сықылды. Ол үшін буынның дыбыс құрамын іштей тағы жіктей түсуге тура келеді.

Талқылау. Буынның дыбыс құрамы іштей екі салаға жіктеледі. Бірінші, буын құрамындағы дыбыстың дауыс қатысына қарай, мысалы, төмендегі бітеу буындар соңғы дауыссыздың дауыс қатысына қарай жіктеледі: *жаз* - үнді дауыссызға аяқталып тұр, *жас* - қатаң дауыссызға аяқталып тұр; *жан* - үнді дауыссызға аяқталып тұр. Сонда, мысалы, ілік септік жалғауының нұсқалары бұлардың әрқайсысына талғап қана жалғанады: *жаздың* - ұяң *з* дауыссызынан кейін тек ұяң *д* дауыссызы, *жастың* - қатаң *с* дауыссызынан кейін тек қатаң *т* дауыссызы, *жанның* - үнді *н* дауыссызынан кейін тек үнді *н* дауыссызы. Екінші, буын құрамындағы дыбыстың әуез қатысына қарай, мысалы, төмендегі бітеу буындар соңғы дауыссыздың әуез қатысына қарай жіктеледі: *қаз* - жуан езулік дауыссызға аяқталып тұр; *кез* жіңішке езулік дауыссызға аяқталып тұр, *құз* - жуан еріндік дауыссызға аяқталып тұр; *күз* - жіңішке еріндік дауыссызға аяқталып тұр. Сонда, мысалы, тағы да ілік септігінің жалғауының нұсқалары бұлардың әрқайсысына талғап қана жалғанады: *қаздың* - жуан езулік *з* дауыссызынан кейін тек жуан езулік *д* дауыссызы, *кездің* - жіңішке езулік *з* дауыссызынан кейін тек жіңішке езулік *д* дауыссызы, *құздың* - жуан еріндік *з* дауыссызынан кейін тек жуан еріндік *д* дауыссызы, *күздің* - жіңішке еріндік *з* дауыссызынан кейін тек жіңішке еріндік *д* дауыссызы.

Әрине, бұл заңдылықтардың реті бір түбірден бір қосымшаға қарай бірдей бола бермейді: соңғы ұяң дыбыстан кейін келесі буынның бастапқы дыбысы ұяң бола бермей, үнді де бола береді. Алайда басты заңдылық яғни дыбыс талғампаздық әруақытта сақталып отырады. Сонда қазақ тіліндегі буынның басқы және аяққы дыбыстарының артикуляциялық және акустикалық белгілерінің лингвистикалық мәні бар болып шықты. Лингвистикалық мәні бар фонетикалық құбылыстың әрқашан да артикуляциялық және акустикалық тірегі болады. Бұл - іргелес дыбыстардың арасындағы фонетикалық шарт.

Ал буын құрамындағы дыбыстардың бір-біріне икемделуі сингармонизм заңына байланысты екендігі жайлы деректер жеткілікті. Қазақ лингвистикасындағы сингармонизм теориясы көп мәселенің басын ашып берді. Сингармонизмді теориялық тұрғыдан зерттеу жеткілікті. Ендігі кезекте буын артикуляциясы мен акустикасын кешенді инструментал зерттеудің нысанына айналдыру кезекте тұр. Мысалы, *қи* (*қый*), *ки* (*кйй*), *құй* (*қүй*), *күй* (*күй*) немесе *қиын* (*қыйын*), *киін* (*кййін*), *құйын* (*қүйін*), *күйін* (*күйін*) деген т.б. сөдердің буын құрамын сингармонизм тұрғысынан сипаттап шығу тек дауысты дыбыстарға байланысты болмау керек. Сингармонизмнің артикуляциялық белгісі ауыз қуысындағы тілдің көлденең және еріннің езулік-еріндік қалпына қатысты десек, онда буынды бөліп-жармай, бүтін буынның тіл мен ерін артикуляциясын яғни "буын артикуляциясын" сипаттап шығу керек.

Қорытынды. Жалпы, лингвистикалық, сондай-ақ түркологиялық ғылыми әдебиеттерге сүйенетін болсақ, қазақ тіліндегі буын құбылысын сингармонизмнен тыс зерттеуге болмайды деп жорамал жасаймыз. Себебі буын, оның дыбыс құрамы, дыбыстардың үндесім құрамы, ең бастысы, буын жігін табудың әдісі сингармонизм арқылы шешілуге тиіс. Тіл құрамындағы басты бірліктердің бірі ретінде буынның тіл құрылымында алатын орны ерекше. Сондықтан да қазақ тілінің грамматикаларында (оқулықтар, оқу-әдістемелік, оқу құралдары) міндетті түрде буынға арналған бөлім беріліп отырса, буын жайына арналған зерттеулер де жоқ емес, өзге ұлт мектептеріне арналған оқулықтарда буын жайлы мәліметтер бар. Алайда қазақ тілі грамматикалары мен өзге де сол саладағы еңбектерде буынның құрылымы мен дыбыс құрамы ғана сөз болып келді. Ал зерттеу еңбектері болса, негізінен, буынның акустикалық белгілерін сипаттауға арналды. Сөйтіп, буынның артикуляциялық сипаты назардан тыс қалып келді. Егер кез-келген тілдік бірліктің (оның ішінде буын да бар) негізінде алдымен артикуляция жататынын ескерсек, онда буын мәселесінің шешімін артикуляциядан іздеуіміз керек болады. Ал оның акустикасы мен естілім белгілері сол артикуляциядан барып туындайтын қасиеттер екені лингвистикада даусыз дәлелденген.

Қазақ тіл біліміндегі буын проблемасы негізінен буынның құрылым түрлері мен олардың дыбыс құрамын анықтауға арналған. Ал оның фонетика-фонологиялық табиғаты, тілдегі қызметі мен буын жігі мәселелеріне көп көңіл бөлінбей келді.

Жоғарыда айтылғандай, жалпы лингвистика тұрғысынан алғанда, буын мәселесі өте күрделі лингвистикалық құбылыс ретінде әлі күнге дейін пікір-талас нысаны болып келеді. Өзге тілдердегі буын мәселесіне көптеген диссертацияларлық жұмыстармен монографиялар арналып жатыр.

Қорыта келгенде, буын табиғаты және оның шегара белгілері жайлы негізгі пікірлер осы айтылғандарға келіп саяды. Өзге де пікірлер айтқан ғалымдар бар, бірақ бәрінің негізгі мазмұны осы іспеттес.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Джунисбеков А. Проблемы тюркской словесной просодии и сингармонизм казахского слова. Автореф. дис.д-ра филол. наук. - Алма-Ата, Институт Языкознания. 1988. - 58 с.
- 2 Жүнісбек Ә. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы.Абзал-ай. 2018. - 368 б.
- 3 Кайдарова Г. Қазіргі қазақ тілі (фонетика) курсы бойынша теориялық және практикалық сабақтардың мазмұны. Оқу құралы, - Алматы. 2015. -129 б.
- 4 Исаев М.К. Фонетические особенности английской речи казахов. - Алматы. КазУМОиМЯ им. Абылай хана, 2004. – 352 с.
- 5 Назбиев Ж. Сингармонические сегменты в казахском языке. Автореф.дис.д-ра филол. наук. - Алматы, 1998. - 57 с.
- 6 Зиндер Л.Р. Общая фонетика. – Москва: Высшая школа, 1979. – 312 с.
- 7 Ерғалиев.Қ.С. І.Кеңесбаевжәне қазақ тілінің дыбыс жүйесі, монография. - Павлодар.ПМПИ баспасы. 2014. - 120 б.
- 8 Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков- Москва. Наука. 1988. - 208 с.
- 9 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы. Ана тілі, 1992. –448 б.
- 10 Жұбанов Қ. Қазақ тілі бойынша зерттеулер. – Алматы. Ғылым, 2010. –608 б.
- 11 Мырзабеков С. Қазақ тілі фонетикасы. – Алматы. Қазақ университеті, 1993. -136 б.

References:

- 1 Junisbekov A. Problemy türkskoi slovesnoi prosodii i singarmonizm kazahskogo slova. Avtoref. dis.d-ra filol. nauk. - Alma-Ata, Institut ĪazykoznanĪa. 1988. - 58 s.
- 2 Jūnisbek Ä. Qazaq til biliminiñ мәseleleri. – Almaty.Abzal-ai. 2018. - 368 b.
- 3 Kaidarova G. Qazırgı qazaq tılı (fonetika) kursy boıynşa teorıalyq jäne praktikalyq sabaqtardıñ mazmūny. Oqu qūraly, - Almaty. 2015. -129 b.
- 4 İsaev M.K. Foneticheskie osobenosti angliskoi rechi kazahov. - Almaty. KazUMOiMÄ im. Abylai hana, 2004. – 352 s.
- 5 Nazbiev J. Singarmonicheskie segmenty v kazahskom iazyke. Avtoref.dis.d-ra filol. nauk. - Almaty, 1998. - 57 s.
- 6 Zinder L.R. Obşaia fonetika. – Moskva: Vyssşaia şkola, 1979. – 312 s.
- 7 Erğaliev.Q.S. I.Keñesbaevjäne qazaq tılıniñ dybys jüiesi, monografıa. - Pavlodar.PMPI baspasy. 2014. - 120 b.
- 8 Baskakov N.A. İstoriko-tipologicheskaia fonologia türkskih iazykov- Moskva. Nauka. 1988. - 208 s.
- 9 Baitürsynov A. Til tağylymy. – Almaty. Ana tılı, 1992. –448 b.
- 10 Jūbanov Q. Qazaq tılı boıynşa zertteuler. – Almaty. Ğylym, 2010. –608 b.
- 11 Myrzabekov S. Qazaq tılı fonetikasy. – Almaty. Qazaq universiteti, 1993. -136